فەیلەسووفی ناوداری ئیتالیا بەندیتۆ کرۆچێ

د. تاهیر ئەحمەد مەکی
لە عەرەبییەوە: محەمەد سلێمان

جیهانی عەرەبی لەگەڵ ڕاپەڕینی نوێیدا ئەو دیوارە بڵندانەی کە لە دەوروبەری دادەبڕین ڕووخاند، ئەوکات زانی ئەوانی دی چییان هەیە و هەرسی کرد، و سوودی لێ وەرگرت، و لەبەر ڕۆشنایی کەلەپوورەکەی خستیە خزمەتی خۆی، بۆ ئەوەی وەک بەرهەمێکی عەرەبی خۆی بنوێنێت، هەرچەندە سروشتی نوێخوازی و بۆنی تازەگەری هەڵگرتووە، لەم گەشتەیدا بۆ ئەم نوێیە زۆر لە زانایانی ڕۆژاوای ناسی و زۆر لە ئەدیب و ڕەخنەگرانی، زۆرینەیان یان ئەوەتا ئینگلیزبوون یان فەڕەنسی، بەهۆی ئەوەی ئینگلتەرا و فەڕەنسا لە بەهێزترین دەوڵەتانی ڕۆژاوا بوون، و لە هەموان زیاتر پەیوەندییان بەناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەبوو بەتایبەتی و جیهانی ئیسلامی بە گشتی. شتێکی ئاسایی بوو لە زانکۆکانمان لە هۆڵەکانی وانەوتنەوەدا لە کۆلێجەکانی زانستە مرۆییەکان، و لەسەر لاپەڕەکانی کتێبان ناوەکانی: سانت بیف، برونتییر، دینان، تین، هازلت، کولردج، ماتیو ئارنۆلد و کەسانی تریش دەنگ بداتەوە، هەروەها چەندان گەورە ڕەخنەگران و ئەدیب و هونەرمەندانی تر، لە تەک چەندان ناوی ئەڵمانی بە ژمارە کەم، بەڵام خاوەن توانا و بەهرەی مەزن لە فەلسەفە و تیۆردانان و ڕەسەنایەتی، وەک: هیگڵ، نیچە، شوپنهاور و چەندانی دیش.

زانیاریمان دەربارەی شارستانیەتی ئەوروپا تەنیا چەند دەوڵەتێک دەگرێتەوە بەتایبەت، بەریتانیا و فەڕەنسا. ئەو شتە کەمەی دەربارەی ئەدەبی وڵاتانی تر دەزانین لە ڕێگەی ئەم دوو زمانەوە پێیان گەیشتووە هەرچەندە هەندێک لەم وڵاتانە کۆنیشن و ڕۆڵی دیاریکراویان هەبووە لە پێشکەوتنی مرۆڤایەتی و گەشەدان بە ئەدەب و هونەر. ئەم وڵاتانە ئەمڕۆ ڕۆڵێکی کەمیان هەیە لە جیهانی ئەمڕۆماندا. ئەگەرچی خاوەن مێژوویەکی پرشنگدار و ڕابردوویەکی مەزنیان هەبووە. وەک یۆنان بۆ نموونە ئێمە هیچ دەربارەی ئەدەبی یۆنانی هاوچەرخ نازانین، چونکە بەرهەمی یۆنانی نوێ کەمە و بەرچاو نییە، هەڵوێستمان بەرامبەر ئەدەبی ئیتالی گەلێک باشتر نییە هەرچەندە ئیتالییەکان تا ڕادەیەک هەوڵ و کۆششیان داوە. بەتایبەت لە بواری ڕەخنە و فەلسەفەی تاوان و سزادا.

لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم ئیتالیا دابەشی چەند فەرمانڕەوایییەکی دژبەیەک بوو کاتێک ئەم فەرمانڕەوایانە یەکیان گرت. بەربەرەکانی دەستی پێکرد لەنێوان زلهێزەکانی ئەوروپا لەسەر داگیرکردنی شوێنەکانی جیهان. بەریتانیا و فەڕەنسا ئەو شوێنانە کە داگیریان دەکرد و دەیانخستە ژێر دەسەڵاتی خۆیان ڕۆشنبیری خۆیان تیادا بڵاودەکردەوە، هەر یەکەیان لەو وڵاتەی کە داگیری کردووە کاتێک ئیتالیا لیبیای داگیرکرد، بە گیانێکی فاشیستانە هاتنەپێش بۆیە خەڵکەکەیان دەربەدەری بیابان کرد بۆ ئەوەی برسیەتی و هەژاری و وشکانی لەناویان ببات. کاتێ شەڕی دووەمی جیهانی دەستی پێکرد خەونەکانیان پووچایەوە و شکان

و ژێرکەوتن. لە لیبیا دەرچوون، هیچ پاشماوە و شوێنەوارێکیان دوای خۆیان جێ نەهێشت. بۆیە زانیاریمان کەمە دەربارەی بەشداری ئیتالیا لە مەیدانی هونەر و داهێنان. هەرچەندە ئەدیبی گەورەیان مورافیا جیهانی دەوڵەمەند کردووە بە دانراوەکانی بەچیرۆک و ڕۆمان و هەروەها گەشتەکانی، بەڵام چەند لە ڕۆشەنبیرەکانمان بندتۆ کرۆتشێ دەناسن، کە گەلێک بیروڕای ڕەسەن و تایبەت و جیاوازی هەیە لە مەیدانی ڕەخنە و فەلسەفە و هونەردا.

هیچ کتابێک لە بارەی ڕەخنەی ئەدەبی نوێ ناکەیتەوە گەر بیروبۆچوونەکانی نەخاتە ڕوو.

بوومەلەرزە: کرۆتشێ لە گوندێک لە دایک بووە کەوتۆتە ناوەڕاستی باکوری ئیتالیا. لە چیایەکانی ئەلبی ناودار ساڵی (١٨٦٦). هەر لە منداڵییەوە حەزی لە خوێندنەوە دەکرد بەتایبەتی ڕۆمان، کاتێ تەمەنی گەیشتە (٩) ساڵان ناسراوترین کتێبە ئەدەبییەکانی ئیتالی خوێندەوە، بەکارتێکردنی دایکی گەلێک حەزی لە هونەر و شوێنەواری کۆن بوو، دایکی لەگەڵ خۆیدا دەیبرد بۆ کەنیسەی ناپۆلی و پێکەوە سەیری تابلۆ هونەرییەکانیان دەکرد، لە هەژدە ساڵیدا دایک و باوک و خوشکی تاقانەی گیانیان لە دەست دا بەهۆی بوومەلەرزەوە. خۆشی چەند سەعاتێک لەژێر پاشماوەی ڕووخاودا مایەوە.

لە کاتی هەرزەکاریدا تووشی گەلێک تەنگانەی دەروونی هات و زیاتر لە جارێک بیری لە خۆکوشتن کردەوە. ئینجا کتێب بوو بە هاوڕێ و خەمڕەوێنی هەموو کاتی خۆی تەرخان کرد بۆ کتێب خوێندنەوە.

بەشێکی کەم لە ژیانی لە ڕۆمادا بەسەر برد، دوایی گەڕایەوە ناپۆلی کە تیایدا هەموو ژیانی بەسەربرد وە ژیانی بەم شارە بەستراوە وە لە باوەشیدا چیرۆکەکان و مێژوویی سیاسەت و ڕووداو و شانۆی ئەدەبی نووسی. چووە مەیدانی سیاسەت بوو بە ئەندام لە ئەنجومەنی پیران و بوو بەوەزیری زانست. لە سیاسەتدا بیروڕای بەهێزی هەبوو. شوێنێکی دیاریکراوی هەیە لە بیری نەتەوەکە و ڕۆشنبیریدا.

ڕۆشەنبیریی ئیتالی: دەتوانین بڵێین کرۆتشێ ئەدەبی ئیتالی بەرزکردەوە بۆ ئاستێکی بەرزی ئەوروپی. توانی ئەدەبی ئیتالی موتوربە بکات بە ئەدەبی جیهانی، کۆششەکەی تەنیا هەڵگرتنەوە نەبوو، بەڵکو هەڵیدەبژارد و دەیخستە ژێر دراسەکردن و ڕەخنە لێ گرتن و نرخاندن. وە پەیامێکی گەورەی بە نیشتمانەکەی گەیاند نەک تەنیا بەرزکردنەوەی ڕۆشەنبیری، بەڵکو لە بواری ژیانی شارستانی و ئاکاریشدا، کرۆتشێ ساڵەکانی یەکەمی بەدراساتی قووڵ و جیاواز بەسەربرد، لە چوارچێوەی ڕێبازی (دانانەکیەتی) وضعی دا (بوستوفیزم)، بەڵام هاتە ئەو باوەڕەی کە ئەم فەلسەفە مردووە. بۆیە لە دراسەکردنی خاسیەتەکانی چوو بۆ دراسەکردنی ڕێباز و ڕێگایەکانی ئەم فەلسەفەیە، بۆیە بە توانایەکی بەرز لە نووسیندا و بەشێوەیەکی بەرز سەرکردایەتی بزاڤی یاخیبوونی کرد دژی بیروباوەڕی کۆن و هەموو شێوەیەکی ڕۆشەنبیری وضعی، لەژێر ئاڵای ئەم بیروباوەڕە گەڕایەوە بۆ ڕابردوو، بەستراوە بە قووڵترین شێوازی ڕۆمانسی و قووڵترین ڕۆشەنبیری ئیتالی.

لێکۆڵینەوەیەکی سەیر و بوێرانە

کرۆتشێ ساڵی (١٨٩٣) دەستی بەم بەرهەمە فەلسەفی و ڕەخنەییە کرد. ئەویش لێکۆڵینەوەیەکی کورت بوو بەناوی (وەڵامی مێژوو بۆ چەمکی گشتی هونەر). بەو ئەنجامە گەیشت کە کێشەی مێژووی بەستەوە بە کێشەی هونەر ئەوەش دۆزینەوەیەکی نوێ بوو، لێکۆڵینەوەکە سەرنجی ڕەخنەگرانی ڕاکێشا و بیری بوێرانەی تێدا بوو. ساڵی پاشتر فراوانتر بوو پاش ئەوەی کە لەگەڵ زانایی زمانەوانی بوو بە گفتوگۆیان، ئەوە بوو کتێبی (ڕەخنەی ئەدەبی) دانا، پاشان ڕووی کردە لێکۆڵینەوە لە فەلسەفەی مێژوو. زنجیرە تۆژینەوەیەکی لە ماوەی پێنج ساڵدا لەنێوان ساڵی (١٨٩٥-١٩٠٠) پاش تەواوکردنی هەستی کرد کە بیروباوەڕی دەربارەی هونەر دەوڵەمەند و ڕێک و پێک بووە، بۆیە دەستی کرد بە دانانی کتێبێک بەناوی (فەلسەفەی هونەر). کە ڕێبازێکی فەلسەفی تەواوی تیادا بوو، ببوو بە سەرچاوەیەک بۆ گیروگرفتی فەلسەفی نوێ. بڕیاری دا بەردەوام بێت لەسەر ئەم ڕێگایە و ڕێبازە، بۆیە هەڵسا بە دەرکردنی گۆڤارێکی فەلسەفی بۆ ئەوەی بیروباوەڕی بگەیێنێت بەخوێنەران لە وڵاتەکەی و لە جیهاندا. لەگەڵ دانانی زنجیرەیەک لە دانراوی تیۆری و مێژوویی، کە لایەنەکانی ئەم فەلسەفەی ڕوون دەکردەوە و ئاسان دەکرد.

بەرەنگاری فاشستیەت دەبێتەوە: لە «٢٩»ی کانوونی دووەم ساڵی (١٩٠٣) ژمارەی یەکەمی گۆڤاری (ڕەخنە)ی دەرکرد، خۆی سەپاند بەسەر بیری ئەوروپی و کاریگەرییەکی زۆری هەبوو لەسەر ئەوروپا. ئەم بیروباوەڕەی وەک چەکێک بەکاردەهێنا دژی ڕەخنەی مێژووی سادە و ڕووت و ڕێبازی دانانەکیەتی (وضعی) لەو ڕێگەوە مژدەی تیۆری جوانی (ئیستاتیک)دا وەک چۆن لە دانراوەکانی دەری بڕیوە. گەیشتە پلەیەکی بەرز و

ڕێز پەیدا بکات، لە ئەدەبەوە بەرەو سیاسەت و فەلسەفە چوو، تاکو ئەو کاتەی گۆڤارەکە ڕاگیرا ساڵی (١٩٤٦)، بەڵام گیانی فەلسەفەکە و ڕێڕەوەکەی بەردەوام بوو لە گۆڤارێکی تر بەناوی (چەند نامیلکەیەک لە بارەی ڕەخنە) جگە لەم گۆڤارە چالاکییەکانی بەردەوام بوو لە دانانی لێکۆڵینەوەی ئەدەبی و مێژوویی باش و بەپێزی نووسی کە لێکۆڵینەوەیەکی قووڵە لەسەر ژیانی بیری ئیتالی. لەم زنجیرەدا (زانایانی فەلسەفەی نوێ) و (ئەدیبەکانی ئیتالیا) و (کتێبخانەی شارستانی نوێ) بەهاوکاری جنتیلی (١٨٧٥-١٩٤٤) کە هاوکاری دەرچوونی گۆڤاری ڕەخنەی دەکرد.

ئەگەرچی ڕۆژگار لە یەکتری جیاکردنەوە هەریەکەیان ڕێگایەکی گرتە بەر، ئەوە بوو جەنتیلی چووە ڕیزی فاشییەکان، بەڵام کرۆتشێ خۆی پاراست ساڵی (١٩٢٢) فاشییەکان دەسەڵاتیان گرتە دەست باڵیان بەسەر گەلی ئیتالیادا کێشا تاکو لە شەڕی دووەمی جیهانیدا دۆڕان ساڵی (١٩٤٣). لەو ڕۆژگارەدا کرۆتشێ زیاتر بەناوبانگ بوو. ڕێز و تەقدیرێکی باشی هەبوو لە لایەن خەڵک و هاوولاتیەکانی، چونکە بە توندی بەرەنگاری فاشییەت بۆوە و بەردەوام هەڵوێستێکی ڕەخنەگرانەی دژیان هەبوو. لە وڵاتەکەی خۆیدا مایەوە جێی نەهێشت هەرچەندە تووشی گەلێک ئازار و تەنگ و چەلەمە بوو. نموونەی ڕۆشەنبیرێکی نیشتیمان پەروەر بوو کە لە کاتی تەنگانە و ناخۆشیدا بمێنێتەوە پاش ئەوەی ئیتالیا ڕزگاری بوو لە دەست فاشییەکان و ئەڵمانەکان چالاکانە بەشداری ژیانی ڕۆژانە بوو بەردەوام مرۆڤێکی ڕاست و دڵسۆز و مامۆستایەکی پێشەوا بوو. وازی لە پەیامەکەی خۆی نەهێنا تاکو دوا ڕۆژی ژیانی ئەگەرچی پیر و پەککەوتە بوو لە ساڵی (١٩٥٢) کۆچی دوایی کرد. ڕەخنەگری گەورەی ئیتاڵیا خاوەنی شێوازێکی ئاسان و خۆش بوو. جوان و شیرین نەک تەنیا لە فەلسەفەدا بەڵکو لە مێژوو و ڕەخنەشدا، خاوەنی ڕۆشەنبیرێکی فراوان بوو لە گفتوگۆیەکانیدا ناسک و لەسەرخۆ و لە هەمان کاتدا توندیش بوو، چەمکەکانی هونەر و زمان و ڕەخنەی ئەدەبی و مێژوویی نوێ کردەوە دانراوەکانی بوونە سەرچاوە بۆ تێگەیشتنی ڕۆشەنبیری ئیتاڵی نوێ بە توندی تێکۆشا دژی تیۆرەکانی دانانەکیەتی (وضعی) کە هونەر لە چوارچێوەیەکی واقعی تەسک و هەستدار دەهێڵێتەوە. یا هونەر دەکات بە بەرهەمی خەلەفاوەکان یا دەیکات بە ڕێگایەک بۆ گوتنی ڕاستییەکان یا وەک بابەتێکی کۆمەڵایەتی وەستا.

بیروڕاستی: کرۆتشێ گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە بیروڕاستی یەک شتن. زانست بریتی نییە لە پێوەندی نێوان بیر و بابەتێکی سەربەخۆ، بەڵکو خۆی بیرەکەیە لە پێزانینی خودی خۆی. بیر دوو شێوە یا دوو جۆرە چالاکی هەیە: تیۆری کە ڕوو لە زانست دەکات و بەجێ هێنانی ئامانجەکەی ویست و ئیرادەیە. یاخود بەمانایەکی تر بریتین لە کار و زانیاری مەبەست لە ویست لێرەدا مانا فەلسەفییەکەی نییە واتا بنەمای گشتی، و بڕوای شتەکان و واقیع و نەک مانا مەجازییەکەی کە بریتییە لەو کردارەی کە بیری مرۆڤایەتی دەیکات، بەڵکو بریتییە لە چالاکی بیر جیایە لە تێڕامانی تیۆری بۆ شتەکان و کردار بەرهەم دێنێت نەک زانست و کارەکە باش و ڕاست دەبێت ئەگەر بە ویست و ئیرادە بێت. ئەگەر نا جوولانێکی ڕووت دەبێت ویستی کاریش سەرەتای ویستی یاخیبوونی تیادایە. زانستیش دوو شێوەی هەیە: حەدەس (سۆسەیی) کە لە دایکبوونی خەیاڵەکە بەهۆیەوە وێنەی تاک و بەش دەزانین ئەوەش هونەرە. بیرەکە لە ڕێگەی مێشکەوە پێمان دەگات و بەهۆیەوە پێوەندییە گشتییەکان دەزانین ئەوەش لۆجێکە (ژیربێژییە) بەجێهێنان یا کار دوو شێوەی هەیە: ئابووری ئامانجی جێبەجێکردنی ئارەزووی کەسییە و سوود وەرگرتنەوە ڕەوشتییە ئامانجی بەدیهێنانی ئامانجە گشتییەکانە بەرەو باشە. لە زانیاری و کاردا بە هەردوو شێوەیەوە چوار چەمک پێک دێت کە ڕاستی پێک دێنن: جوانی، هەڤ، چاکە، سوود. بەم چوار لایەنەی ڕاستی دەگوترێت چوار trووکە ئەم چوار trووکەیە لە یەکتر جیاناکرێتەوە. هەریەک لەمانە ڕاستییەکی تەواو دەنوێنێت. لە trووکەی یەکەمدا ڕاستی دەبێتە جوانی لە دووەمدا دەبێتە هەق. لە سێیەمدا دەبێتە سوود لە چوارەمدا دەبێتە چاکە. چالاکی هونەری یەکەم هەنگاوی بیرە و شێوەی یەکەمە و حەدەسێکی تەواوە. حەدەسیش پێزانینێکی ڕاستەوخۆی ڕاستی تاکە. هیچ توخمێکی ژیربێژی (لۆجیکی) تیایدا نییە. زانستی هونەریش یا حەدەسییەت پێش زانستی لۆجیکی دەکەوێت، ئەوەیان لەسەر ئەویتر بەندە لەو لێکۆڵینەوەی بەناوی (سۆسەیەکی پوخت و شێوازی لیریکی «غنائی» هونەر). ساڵی (١٩٠٨) بڵاوی کردەوە زاراوەی حەدەسی لێرکی لە جیاتی حەدەسی تەواو دانا. بەم شێوەیە چارەسەری گیروگرفتی نێوان چالاکی کۆمەڵایەتی و ناوەرۆکەکەی کرد، کرۆتشێ ڕوونی کردەوە کە هونەر بریتییە لە دەربڕینی هەست. یا بریتییە لە هاوهێزییەکی تەواوی نێوان ئەو سۆزەی کە هونەرمەند هەستی پێدەکات و نێوان

ئەو وێنەیەی کە هەست و سۆزەکە دەردەبڕێت. بۆیە ناتوانین هونەر و شێوازە ئەدەبییەکان ڕیزبکەین بەشێوەیەکی کۆتایی، چونکە حەدەسی شتێکی تاکە کەسە و بەردەوام نوێیە، بۆیە ئەو ڕیزکردنەی ڕەخنەگران دایدەنێن نرخێکی نەگۆڕی نییە.

ڕەخنەگر هونەرمەندە: کرۆتشێ دەڵێ هونەرمەند داهێنەرە واتە مرۆڤێکە حەز دەکا و دەردەبڕێ. هونەرمەند وەکو فەیلەسووف و زانا و هی تر نییە دەتوانین وەسفی بکەین بە مرۆڤێکی بە ڕەوشت یا بێ ڕەوشت، بەڵام وەک مرۆڤێکی داهێنەر ناتوانین لەوە زیاتر داوای لێ بکەین کە هاوهێزی بکا لەنێوان ئەوەی دایدەهێنێ و ئەوەی هەستی پێدەکا. لەسەر هونەرمەند پێویستە هەڵوێستێکی تێرامانی هەبێت بەرامبەر داهێنانی هونەری نەک هەڵوێستی قازی یا ڕاوێژکار، چونکە ڕەخنەگریش هونەرمەندە جیاوازی نێوانیان ئەوەیە ڕەخنەگر لە ژیانیدا بە ئاگایە، بەڵام هونەرمەند بێ ئاگایە. ئەگەر فەلسەفەی هونەر زانیاری حەدەس بێ تەنیا ئەوا مەنتق زانیاری چەمکە، حەدەس لەسەر چەمک (مفهوم) بەند نییە، چونکە یەکەم شێوازی زانستە، بە پێچەوانە چەمک لەسەر حەدەس بەندە، لەم ڕووەوە جیاوازی هەیە لەنێوان ئەرستۆ و کرۆتشێ، چونکە بەڕای کرۆتشێ بیرە و گەیشتۆتە قۆناغی بەگشتیکردن، بەڵام ئەرستۆ. وای دادەنێت کە تەنیا چەمکێکی ڕووتە و زیاتر نییە.

زانست یەکسانە بەویست: بەدیدی کرۆتشێ ویست بێ زانست نابێت دەتوانین دەرک بەوە بکەین کە زانست بێ ویست هەیە بەڵام ویست بێ زانست نییە. چۆن دەتوانین بمانەوێ ئەگەر حەدەس مێژوویی نەبێت چۆن ئیرادە و ویستمان دەبێت، ئەگەر جیهانی دەوروبەری خۆمان نەناسین. چالاکی کردار یا ویست سەربەخۆ نییە لە زانستدا و دوو شێوە بەخۆیەوە دەگرێ یەکەم: چالاکی سوود یا تەواو ئابووری. چالاکی ڕەوشت بەهیوای بەجێهێنانی ئامانجی تاکە ئەویش (جوانی). ژیانی کردار. ئەویتریش بەهیوای ئامانجی گشتییە ئەویش مەنتقەکەیەتی.

ئەم چوارساتە: جوانی. هەق. سوود. چاکە. بەشێوەیەکی بازنەیی بە یەکەوە بەستراوە. ساتی یەکەم مەرجی دووەمە و لەسەر چوارەمیان بەندە سێیەمیان بەندە لەسەر دووەم و مەرجە لە چوارەم بەم شێوەیە ژیان دەسووڕێ: حەدەس. مەنتق، ئابووری، ڕەوشت.

چێژ و بلیمەتی: بەپێی ئەم بنەمایە کرۆتشێ چەمکەکانی چێژو عەبقەریەت و ڕەخنە و مێژووی ئەدەب، چالاکی جوانی و ناوەڕۆک و شێوەی ڕوون کردەوە. سروشتی زمانی دیاری کرد و دەربڕینی شیعری لە دەربڕینەکانی تری جیاکردەوە.

بەڕای کرۆتشێ کردار و بەرهەمە ئەدەبییەکان لایەنێکی گەورەی ڕۆشنبیری گەل پێک دێنێت، شێوەیەکی شارستانییەوە دەربڕینە لە چێژی گەل. تیایدا نابێ تەنیا بەدوای داهێنانی تاکەکەس بگەڕێن، بەڵکو بەدوای بڵاوبوونەوەی شارستانی، وەک ڕووەکانی تری شارستانی، فەلسەفە، سیاسەت، ئابووری، کردارە ئەدەبییەکان داهێنانێکی بەتوانان کە عەبقەریەتی تیادایە لە هەمان کاتدا هیوا و ئومێدی گەل دەنوێنێت. بەشێکی زۆر لە ڕۆمان و شیعر و شانۆ شێوەکانی تر وەک مۆسیقا و نیگار و هی تر کرداری شارستانینە. گەل دەخوێنێت بەهەموو وردەکارییەکەوە لە کاتی خۆشی و ناخۆشیدا. ئەم جۆرە جیاوازییانە یارمەتیمان دەدات بۆ ئەوەی لە مێژووی ئەدەب بگەین.

مێژوو و شاعیر: کروتشێ بە ڕێگایەکی ڕوون و جوان پێوەندی نێوان ڕەوشت و شیعری ڕوون کردۆتەوە، بە بڕوای ئەو شیعر ڕاستی دروست ناکات، کاری شیعر وتاردان و وەعز خوێندن نییە گیانی شاعیر ناتوانێت پشت لە ئەزموونی گیانی مرۆڤایەتی بکات دەبێت ئامانجی پاک بێت واتە ڕەوشت شیعر جوان و ڕێک دەبێت ئەگەر کەسایەتی شاعیر بەرز و بڵند بێت.

دەربارەی پێوەندی نێوان شاعیر و مێژوو واتە واقیع نموونەی بەرز لە کۆمەڵدا سیاسی بێت یا ئایینی لە سەردەمێک لە سەردەمەکان. هەر داهێنانێکی شیعری لە خۆیدا تەواوە، سەربەخۆیە لە هەر شتێکی تر، بەڵام مادە و ناوەڕۆکی شیعر لە ڕووی بیرو مرۆڤایەتییەوە بەندە لەسەر خودی شاعیر دەوڵەمەند دەبێت بەفراوانی بیرو هۆشی شاعیر و قووڵایی پێوەندی بە مێژوو. هەر کارێکی شیعری لە لایەن مێژووەوە دیاری ناکرێت، بەڵام ئەم بارودۆخە دروست دەکات کە دەوری داوە. ناتوانین لێی قووڵ بینەوە یا باش تێی بگەین ئەگەر بارودۆخی ڕەوشتی مێژوویی سەرهەڵدانی نەزانین.

چەندان شێوەی تایبەت

لە دوا کایە لە بارەی ئەم ڕایەی کە دەڵێت، چەندان شێوەی هونەری تایبەت هەیە، و هەر شێوەیەکیان چەمک و سنوور و یاسای تایبەتی خۆی هەیە، و چۆن ئەم بیرۆکەیە لە دوو ڕاڕەو بەرجەستەبوون، یەکێکیان بەناوی تیۆری ڕەگەزەکانی ئەدەب ناسراوە و، ئەدەب دابەش دەکات بۆ ئەدەبی لیرکی و شانۆیی و داستان و ڕۆمان و

چیرۆک و بۆ کۆمیدیا و ئیتریش. دووەم بەناوی تیۆری هونەران ناسراوە و ئەدەب دابەش سەر شیعر و شێوەکاری و پەیکەرتاشی و بیناسازی و مۆسیقا و نواندن و ئیدیش دەکات. هەندێ جار تیۆری یەکەم بە بەشێک لە تیۆری دووەم دادەنێت، ئەو دابەشکردنەشی دەگەڕێتەوە بۆ شارستانیەتی یۆنانی و ئێستای باوە و زۆر لە نووسەران هونەری کۆمیدی و هونەری تراژیدی و هونەری گاڵتەجاڕی و ئیتریش دادەنێن، بەڵام زیانیان کەمە بۆ خەڵک لەبەر ئەوەی خەڵک ئەوەندە گوێیان لێ ناگرن، ئەوان بۆ خۆشگوزەرانی خۆیان دەنووسن، یاخود بۆ ئەوەی پێگەیەکی زانستی بگرن، بەڵام لەوە دژوارتر ئەوەیە کەوا ڕەخنەگران خۆیان بابەتە هونەرییەکان بە گوێرەی ڕەگەزی ئەدەبی و هونەرییان بە بەبۆچوونی خۆیان بڕیاری لەسەر دەدەن، لەم بارەدا جوانی یان ناشیرینی بابەتەکە دەرناخەن، بەڵکو بەدوای ئەوەدا دەگەڕێن کە ئایا بەپێی دەستووران ڕۆییوە یان نا، ئەو ڕووکارە ئەوەندە بڵاوبۆوە، تا ئەو ڕادەی مێژووی ئەدەب و هونەر بوو بە مێژووی ڕەگەزەکانی ئەدەبی و هونەری، ئەوەشیان بووە هۆی بەش بەش بوونی کارەکانی یەک هونەرمەند، کە لە ڕاستیدا یەکەتیەک پێک دێنێت لە هەوێنەیەکدا بێت، لیرکی یان چیرۆک یان شانۆگەری، کەواتە دەتوانین شاعیرێکی وەک ئەریوستی ئیتالی (١٤٧٤- ١٥٥٣) لەنێوان پیاوانی ڕاپەڕین بژمێرین کەوا بە شیعری لاتینی خەریک بوو و لەنێو شاعیرە لیرکیەکانی بژمێرین کە خەریکی بە میللی نووسین بووە لە لایەکی تر، هەتا دەتوانین بیخەینە ڕیزی نووسەرانی داستان، یان خەو شکۆکان.. تاد لە ڕەگەزەکانی ئەدەب، کە دەتوانین شوێنی بۆ بدۆزینەوە لەناو ئەم ڕەگەزانەی ئەدەبدا.

هونەر بە ڕەهایی

کەس لەوە بێ ئاگانییە کەوا مێژووی ئەدەبی پڕن لەو حاڵەتانەی کە هونەرمەندی بلیمەت لە ڕەگەزەکانی ئەدەبی و هونەری بڕیاردرا و دەچێتە دەرەوە، و ڕەخنەگران شالاوی بۆ دێنن، بەڵام ئەم شالاوە سەرنجی خەڵک لە بارەیەوە دانامرکێنێت، و لە ناوبانگی کەم ناکاتەوە، بە ڕەوتی کات ڕەخنە خۆی هەوڵ دەدات نەرمی بەرامبەر بنوێنێت، سنووری ڕەگەزە ئەدەبیەکە فرەوان دەکات بۆ ئەوەی لە خۆی بگرێت، یان وەک ڕەگەزێکی نوێ وەری دەگرێت، بەم جۆرە کۆت شکاندن بەردەوام دەبێت و دەستوورەکان دەگۆڕدرێن، لەگەڵ هەر بابەتێکی بلیمەتانەی نوێ.

بەڵام ڕاستیشە ئەم تیۆرەی بابەتکردن سوودی هەیە، پەیوەندی بە داهێنانەوە نییە، خۆکارو لە خۆوەیە و بڕیاری لەسەر نادرێت، ئەوەشیان کارێکی فەلسەفییە، لە چوارچێوەی گڵدانەوە و ئەژماری بابەتەکانەوە دێت بێ کۆتاییە، کە سوود بە بیر دەگەیەنێت و یاریدەی دەدات وریابێت، شتێکی چاکە سوود بەخشە، گەر نەیکەینە بنەمایەکی فەلسەفی و پێوەرێک بۆ بڕیاردان لەسەر هونەر، بەڵام ئەم بابەت و ڕەگەزانە زانین ئاسان دەکەن و پەروەردەی هونەری ئاسان دەکەن، لەبەر ئەوەی لە بواری زانین وەک لیستێک وایە گرنگترین داهێنانە هونەرییەکانی تێدایە، لە پەروەردەدا کۆمەڵەیەک لە ئامۆژگاری پێویست کەوا شارەزایی کرداری هونەری سرووشی پێ بەخشیون، گرنگ ئەوەیە لیستەکانی تێکەڵ هەڵکەوت نەکەین، یان ڕووداو و فەرمانە گومانییەکان تێکەڵ نەکەین و لەگەڵ دەستوورانی توند و قاڵبگرتووی تێکەڵ نەکەین. کە تێکەڵ کردنێکە زۆر بە ئاسانی تووشی دێین، بەڵام پێویستە و دەتوانین بەرگری بکەین. کتێبەکانی ئەدەب و ڕەوانبێژی و ڕێزمان و عەرووز و مۆسیقا و وێنەکێشان و ئیدیش، لە یەکەم پلەدا لیست بەکارە هونەرییەکان، و کۆمەڵە ئامۆژگارییەک، و دووەم چەند وانەیێکی تیا دەردەکەوێت بۆ دەربڕینی هونەری پوخت و لەم بارەدا پێویستە بە بەشێکی «هونەری پوخت»ی بژمێرین کە تائێستا لە قۆناغی ئامادەباش و خۆ تەیارکردندایە، لەدوا کایە چەند هەوڵێک بۆ تێگەیشتنی فەلسەفییانەی بابەتەکانیان، بەڵام ئەوەی زیانی پێدەبەخشێت هەڵەی دابەش کردنیەتی بۆ ڕەگەزان و هونەران وەک چۆن ڕەخنەمان لێ گرتن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەو نەسازیانەن کەوا ڕێگا خۆش دەکەن لەبەردەم تیۆری ڕاستەقینەی کە دەڵێت هونەر یەکتاییە.

ئەدەبی ئیتالی نوێ

بەم ڕێگایە کرۆتشێ ڕەخنە و بیروهۆشی خوێنەری ئاودا. بۆ ئەوەی خوێنەر زیاتر چێژ لە خوێندنەوەی کردارە مەزنەکان وەرگرێت، ڕۆشنەبیری ئیتالی لە هەموو ڕوویەکەوە گەشەی سەند. بەپێی ئەوەی فەلسەفە بە یەککرتوویی دەژی لەگەڵ گیروگرفتەکانی ژیان. هەڵسا بە کۆششی ڕەخنەیی گەورە و کاریگەر، گەلێک کتێب و وتاری نووسی لەسەر نووسەرە ئیتالییەکان و بیانییەکان. لە کردارە ڕەخنەییەکانی (ئەدەبی ئیتالی نوێ) کە شەش بەرگە یەک لە کارە مەزنەکانیەتی فراوان و هەمە چەشنە لەنێوان ساڵی (١٩١٣-١٩١٤) دایناوە. دەربارەی ئەدەبی ئیتالی پاش یەکگرتن واتە نێوان ساڵی (١٨٦٠- ١٩١٠). تاکو ئەمڕۆ باشترین کتێبە لەسەر

ئەم سەردەمە. جگە لەمە گەلێک نووسراوی قووڵی هەیە لەسەر گەورە نووسەرانی ئیتالیا و بیانی وەک: ئەرپوست، شکسپیر، کورنای، دانتی. لەم نووسراوانە توانایی و ڕەسەنی کرۆتشێ دەردەکەوێت، لەسەر شیعری میللی و کۆن و نوێی نووسیوە. لەسەر ئیتاڵیای سەردەمی بووژانەوە و سەدەی شازدەمی نووسیوە.

مامۆستای کارامە: جگە لە لێکۆڵینەوە لە ئەدەب و هونەر لێکۆڵینەوەی لە مێژووش کردووە. بەتایبەت مێژووی زمان و لەسەر ئابووری و یاسای نووسیوە. کاریگەری ڕژێمی کۆمەڵایەتی و سیاسی لەسەر ژیان باس کردووە.

کتێبی (مێژووی مەملەکەتی ناپۆلی) لەکارە باشەکانیەتی لەم بوارە، بەپێی کە خاوەنی ڕۆشەنبیرییەکی فراوان و هەمەجۆر بوو بۆچوونێکی تایبەتی هەبوو دەربارەی ژیان. ئەرک، ماف، کۆشش، تەندروستی و باوەڕبوون بە پەرەسەندنی مێژوو و بەهونەر وەک ئامرازێک بۆ یەکخستن و جوانی.

خاوەنی شێوازێکی تایبەت و جوان بوو لە نووسیندا، زمانی نووسینی جیا بوو لەوانیتر هەڵبژاردە و نموونەی ناسکی بوو. بەتوانا بوو لە بەکارهێنانی زمان بۆ ئەوەی یەکسانییەک هەبێت لەنێوان ناوەرۆکی زمان و یاسا و ڕێسایەکانی و هەڵبژاردنی وشەی مۆسیقی، چاو و گوێچکەی خوێنەر بە ئاسانی وەریان گرێت و ئینجا بەرەو مێشک بە ئاسانی.

ئەوەیە بەشێوەیەکی گشتی بیروڕا ڕەخنەییەکانی ئەم زانا ڕەخنەگرەیە ئاسانکردنی پێویستی بە هەوڵ و کۆشش هەیە، چونکە باوەڕی بە یەکگرتوویی هونەر هەیە و گەلێک بیروڕای تێکەڵ بەیەک کردووە. لایەنێکی گەورەی بیروڕاکانی لەگەڵ گەورە ڕەخنەگرانمان یەک دەگرێتەوە وەک: جرجیاتی: عەبدولقەهار و عەلی و ئیبن ئەسیر و حازمی قرتاجی بەتایبەتی، ئەشێ ڕۆژێک بگەڕێمەوە سەر ئەم جۆرە لە یەکچوونانەدا.

سەرچاوە:

گۆڤاری (الدوحة)ی سپتێمبەری (١٩٨٢)، لاپەڕە (١٠٠-١٠٤).